

La consciència del jo en la psicologia de William James

Josep Hereu i Bohigas

1. La «naturalització» de la consciència

Diu A. Estany que «el tema de la consciència ha estat sempre un tema polèmic, plantejant-se, d'entrada, si el seu estudi és possible o no»¹. Amb aquest enfocament del problema iniciem l'estudi de la consciència del jo en el pensament de William James, amb el mateix interès que Kant abordava l'estudi de les idees de la raó pura en la dialèctica transcendental, és a dir, el fet de no poder aportar cap coneixement cert ni poder evitar plantejar-se'n el problema. Quelcom semblant passa amb l'estudi de la consciència: no podem evitar plantejar-nos-en el coneixement i no podem arribar mai a copsar-lo del tot. Aquesta és, sens dubte, una de les virtuts de l'obra de William James: plantejar la «problematicitat» de l'estudi de la consciència del jo, tot evitant enfocaments de tipus substancialista, associacionista o transcendentalista, i introduint la noció de «complementarietat» en psicologia entre una «ciència mental» i una «ciència natural»², noció que tindrà la seva influència en altres àmbits de la ciència, com, per exemple, en les teories físiques de N. Bohr.

Pel que fa a l'estudi de la consciència, A. Estany afirma que en el canvi de segle hi hagut dos enfocaments fonamentals: el de Wundt i el de James. William James té un punt en comú amb Wundt: la importància que ambdós donen a l'estudi de la consciència, però difereixen substancialment respecte de la concepció que en tenen³. James va considerar la fisiologia del sistema nerviós com a fonament de la investigació psicològica: «mai no tenen lloc modificacions psíquiques que no vagin acompanyades d'un canvi corporal o a les quals no succeeixi un canvi corporal»⁴. Per a James, en efecte, no hi ha discussió sobre el fet que el cervell constitueix la condició corporal de les operacions mentals i que, per tant, un cert grau de fisiologia cerebral és necessari

1. A. ESTANY, *Vida, muerte y resurrección de la conciencia*, Barcelona 1999, p. 200.

2. L'expressió es troba a G. W. ALLEY, *William JAMES*, Minneapolis 1970, p. 44.

3. A. ESTANY, *Vida, muerte y resurrección de la conciencia*, o.c., p. 200.

4. Citat per J. FERRATER MORA, *Diccionario de Filosofía*, II, Madrid 1982, p. 1780.

per a la psicologia. D'altra part, els fenòmens mentals no solament estan condicionats pels processos corporals, sinó que alhora, tal com indica A. Estany, són condicionants de canvis corporals⁵. Això no significa defensar una «psicologia materialista»; significa, com diu Ferrater Mora, reconèixer que «la frontera d'allò psíquic és vaga»⁶.

2. El plantejament «introspeccionista» de W. James

Un dels aspectes importants que es poden distingir en l'obra psicològica de James és la doctrina de la consciència com a «corrent de consciència», és a dir, com un procés continuat. En aquest estudi ens fixarem en el plantejament que fa W. James d'aquest tema en la seva obra *Principis de psicologia*. Aquesta obra, en efecte, pot ser considerada l'obra germinal de James en el camp de la psicologia, tal com indica A. Estany⁷. Nosaltres centrarem el nostre estudi en els capítols IX i X, on James parla del «Curs del pensament» i de la «Consciència del jo» respectivament.

James comença el capítol IX dels *Principis de psicologia* dient que inicia «l'estudi de la ment des de dins» i aduint que «la majoria de llibres comencen des de baix, amb sensacions, com els fets mentals més simples, i procedeixen sintèticament, construint cadascuna de les etapes més elevades en base a les que es troben a sota»⁸. Però això és, segons James, abandonar el mètode empíric d'investigació, ja que mai ningú no ha tingut una sensació aïllada. La consciència, des que naixem, és una multiplicitat palpitant d'objectes i de relacions, afirma James, de manera que aquelles que anomenem relacions simples són el resultat d'una acció discriminadora, sovint empesa vers un grau més elevat de relacions. Aquesta perspectiva «introspeccionista» de la psicologia de James no va prosperar a causa de l'èxit dels plantejaments positivistes, que en psicologia es varen concretar en el conductisme, representat especialment per J.B. Watson. Malgrat això, la seva teoria de l'emoció pot ser considerada, segons G.W. Alley, com l'inici del conductisme⁹.

James considera, en efecte, que «l'única cosa que la psicologia té dret de postular des del començament és el fet del pensar en si, cosa que ha de ser en principi estudiada i analitzada»¹⁰. Per tant, James no arriba al pensament a partir de l'anàlisi de les funcions cerebrals, sinó que el seu punt de partença és el pensament com una de les funcions del cervell. I aquesta subtilitat es manifesta decisiva a l'hora de diferenciar-se de Wundt i del conductisme. Si el conductisme es limitava a l'estudi de la conducta perquè era la part empíricament verificable de la consciència i, a partir d'aquí, analitzava la mateixa consciència, James parteix d'un punt de vista

5. A. ESTANY, *Vida, muerte y resurrección de la conciencia*, o.c., p. 201. Ferrater Mora diu: «Los fenómenos psíquicos no se hallan sólo condicionados a parte ante por procesos corporales, sino que llegan también a parte post a tales procesos» (*Diccionario de Filosofía*, o.c., p. 1780).

6. J. FERRATER MORA, *Diccionario de Filosofía*, o.c., p. 1780.

7. A. ESTANY, *Vida, muerte y resurrección de la conciencia*, o.c., p. 200.

8. W. JAMES, *Principios de Psicología*, México 1989, p. 181 (trad. de A. Bárcena).

9. G. W. ALLEY, *William James*, o.c., p. 41.

10. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 181.

diferent: la consciència no es pot reduir a un fenomen material o físic, encara que no es doni mai al marge de cap realitat material o física. I, si bé és cert que només podem estudiar les seves manifestacions fenomèniques, llur realitat no es pot reduir únicament a les seves manifestacions, encara que no puguem saber res d'ella al marge d'aquestes manifestacions. James evita, d'aquesta manera, no solament el reduccionisme conductista sinó el metafísic; evita donar a la consciència un estatut metafísic i ontològic alhora¹¹, i reduir totes les funcions psicològiques a processos fisiològics. El que James volia mostrar era que la ment i el cos són inseparables i interdependents¹², és a dir, el que hom coneix com el principi de complementarietat.

El primer fet, per tant, per al psicòleg, és que d'alguna manera existeix el fet de pensar. El verb «pensar» abasta, a parer de James, indistintament tota forma de consciència¹³. Ara bé, es pregunta James, com existeix el pensament? Cinc característiques, que James enumera en els *Principis de psicologia*, ens ho indiquen:

- 1) Tot pensament tendeix a ser part d'una consciència personal.
- 2) Dins de cada consciència personal, el pensament està canviant contínuament.
- 3) Dins de cada consciència personal, el pensament és sensiblement continu.
- 4) El pensament sempre sembla ocupar-se d'objectes independents d'ell.
- 5) El pensament s'interessa parcialment per aquests objectes i n'exclou d'altres, i en tot moment n'accepta o en rebutja, en una paraula, n'escull¹⁴.

3. La consciència (jo) personal

Quan James diu que tot pensament és part d'una *consciència personal*, és perfectament conscient de la dificultat que comporta el concepte «consciència personal». Aquest és, en efecte, un dels punts decisius de la qüestió. «Coneixem el significat de la consciència personal mentre no se'ns demani que la definim, perquè donar-ne una imatge exacta és la tasca més difícil de la filosofia»¹⁵, de manera semblant al que diu sant Agustí quan parla del temps. Cada ment guarda per a ella mateixa, segons James, els seus propis pensaments, en una mena d'aïllament absolut, de pluralisme irreductible. Com si el fet psíquic fonamental fos el meu pensament. La barrera que separa els pensaments són les ments personals, la naturalesa més absoluta. No és el pensament sinó el jo personal el que ha de ser tractat com a dada immediata en la psicologia, ja que cap psicologia, en cap circumstància, no pot posar en dubte l'existència dels jos personals.

11. A. ESTANY, *Vida, muerte y resurrección de la conciencia*, o.c., p. 201.

12. G. W. ALLEY, *William James*, o.c., p. 19.

13. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 181.

14. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 181.

15. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 182.

Aquesta darrera afirmació, l'existència de jos personals, no fa únicament referència a l'existència d'individus diferents sinó també a l'existència de diversos jos dins d'un mateix jo. James en distingeix tres: un jo empíric o sensible, un jo social i un jo espiritual. «En la seva accepció más àmplia», escriu James, «el jo d'un individu és la suma total de tot el que podem anomenar seu»¹⁶. Ara bé, dintre d'aquesta distinció, ens fixarem especialment en el que James anomena el jo espiritual. «Per jo espiritual –escriu James– en la mesura que pertany al jo empíric, vull significar l'ésser intern o subjectiu d'un home, les seves facultats o disposicions psíquiques, preses concretament»¹⁷. La consideració del jo espiritual és, al parer seu, un procés reflexiu, resultat d'haver abandonat el punt de vista extern i d'haver arribat a l'etapa de poder pensar en la subjectivitat com a tal, en nosaltres mateixos com a pensadors.

Sigui quin sigui el nucli central del jo de tots els jos, això serà precisament el que James intentarà determinar, perquè per a ell no hi ha dubte que sentim aquesta part central del jo, la qual és justament present en qualsevol moment de consciència. «Aquesta palpitant vida interior és, en mi, aquest nucli central que [...] tots els homes poden utilitzar»¹⁸. Com més s'acosta James als fets, més difícil li resulta percebre en l'activitat del jo un element que sigui *totalment espiritual*: «En tots els casos en què la meua mirada introspectiva aconseguix girar-se amb rapidesa suficient per a atrapar en l'acte una d'aquestes manifestacions d'espontaneïtat, l'únic que pot sentir distintivament és algun procés corporal, el qual en la seva major part té lloc en el cap»¹⁹. La relació entre allò mental i allò corporal és present, des del començament, en la psicologia de W. James.

Aquest «procés corporal» de què parla James, el trobem, en primer lloc, en actes tals com els actes de prestar atenció, d'assenir, de negar, de fer un esforç, etc. «Quan intento recordar o reflexionar, els moviments en qüestió, en comptes d'estar dirigits cap a la perifèria, semblen anar de la perifèria cap a dins, i els sento com una mena de retirada del món exterior [...] En els esforços de qualsevol mena –continua James– s'hi afegeixen contraccions dels músculs de la mandíbula i de la respiració als del front i de la glotis [...] D'aquesta manera es pot dir que en una persona, el “jo de jos”, examinat amb tota cura, es compon principalment del conjunt d'aquests moviments peculiars que passen en el cap o entre el cap i la gargamella. Ni per un moment afirmo –diu James– que tot consisteixi en això, ja que m'adono de la dificultat de la introspecció en aquest terreny. Però em sento molt segur que aquests moviments cefàlics són les porcions de la meua activitat més interna de les quals tinc una percepció més distintiva»²⁰.

16. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 233.

17. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 237.

18. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 239.

19. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 239 i ss.

20. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 240 i ss.

Aquesta relació que descriu James entre allò mental i allò fisiològic ja havia estat proposada per Maine de Biran en l'àmbit filosòfic en oposició a Descartes. Maine de Biran no negava la *res cogitans* cartesiana, però deia que l'experiència del *cogito* no podia evitar passar per la xarxa de la vida psicològica. El pensament de Maine de Biran, però, com el de James, no ha tingut una influència important en la filosofia, excepte en alguns representants de l'anomenada «filosofia reflexiva» francesa d'aquest segle com, per exemple, J. Nabert, P. Ricoeur o M. Henry²¹. D'aquest corrent filosòfic en parlarem més endavant.

Aquesta proposta de James conté, com ell mateix indica, «porcions borroses» que encara no pot definir. Però el que sí queda clar és que «tota la nostra sensació d'activitat espiritual, o del que comunament es designa amb aquest nom, no és altra cosa que una sensació d'activitats corporals la naturalesa exacta de la qual passa per alt la majoria dels homes»²². Si realment fossin el santuari més íntim, l'últim de tots els jos, l'ésser del qual poguéssim experimentar directament, arribaríem a la conclusió que tot allò que és experimentat és estrictament objectiu, que el caràcter objectiu de la nostra experiència està dividit en dues parts contrastades, una percebuda com a «jo» i una altra com a «no-jo», segons la distinció de Fichte i que, més enllà i per damunt d'aquestes parts, no hi ha res, excepte el fet que són conegudes, el fet que el corrent del pensament és allà com a condició subjectiva indispensable a fi que aquestes parts puguin ser experimentades. Tanmateix, aquesta condició de l'experiència no és una de les coses experimentades a l'acte; aquest coneixement no és conegut immediatament, com en el cas del *cogito* cartesià. Sols és conegut en una reflexió posterior²³.

De moment, l'única conclusió que James ens proposa és la següent: que la part del jo més intern que se sent més vitalment consisteix en una col·lecció de moviments cefàlics, d'ajustaments que, per manca d'atenció i de reflexió, no són percebuts i classificats com allò que són; que més enllà d'ells i per damunt d'ells hi ha un sentiment més obscur de quelcom més; aquest quelcom, però, no pertany ni a processos fisiològics més dèbils ni a quelcom objectiu absolutament, sinó més aviat a la subjectivitat com a tal, per la qual cosa ha de seguir essent una qüestió no resolta²⁴.

L'únic que podem afirmar segons James és que el jo arriba a sentir la seva realitat amb *tebiesa* i *intimitat*. Això és veritat, sens dubte, almenys quant a la seva part corporal, en sentir la massa cúbica total del nostre cos que ens dóna una sensació incessant d'existència personal. Però igualment sentim «el nucli intern del jo espiritual» sia en forma d'ajustaments fisiològics llunyans sia en forma de l'activitat pura del nostre pensament. El caràcter de *tebiesa* del jo actual es redueix, segons James, a una d'aquestes

21. Comenta H. Linschotten: «James confronts us with a doctrine of experience of the body that in many essential points was anticipation of phenomenological psychology», citat per G. W. ALLEY, *William James*, o.c., p. 43. Aquesta psicologia fenomenològica de què parla Alley ha tingut molta importància a França. I, de fet, té el seu origen en el pensament de Maine de Biran, un dels principals seguidors del qual és M. HENRY, *Philosophie et phénoménologie du corps*, Paris 1987².

22. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 241.

23. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 243.

24. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 244.

dues coses, és a dir, a quelcom en la sensació que tenim del pensament en si –el pensament com a pensament–, a la sensació de l'existència real del cos o bé a ambdues a la vegada. No podem percebre el nostre jo present sense sentir simultàniament una cosa o una altra²⁵.

4. La discontinuïtat del pensament

Si la consciència personal del jo era una qüestió difícil, encara ho és més la consciència del *pensament* d'aquest jo.

«Tots coneixem com a diferents grans classes dels nostres estats conscients. Ara veiem, després sentim; raonem, volem; evocuem, esperem, estimem, odiam; i en un centenar de modes sabem que les nostres ments estan alternativament ocupades. De totes maneres, continua James, tots aquests estats són complexos»²⁶. La *teoria de les idees*, en la ciència psicològica, va sorgir com a explicació d'aquesta dificultat i reduir aquesta complexitat a senzillesa. Locke, amb la seva teoria de les *idees simples*, busca mostrar com això és tan sols l'efecte resultant de variacions en la combinació de certs elements senzills, una mena d'àtoms o de molècules mentals de la consciència que sempre resten inalterats. No ens pertoca ara saber quines idees poden ser les més simples. Només cal saber que certs filòsofs han pensat que podien veure, a partir d'aquest aspecte desdibuixat de la ment, fets elementals que es mantenen inalterats enmig del corrent. I, precisament aquest punt, és el que James contraargumenta, ja que, en un examen atent de la qüestió, ens mostra que no hi ha cap prova que demostrï que la mateixa sensació corporal la tinguem dues vegades. Allò que rebem dues vegades és, segons James, el mateix *objecte* «Les realitats concretes i abstractes, físiques i ideals, en l'existència de les quals creiem permanentment, semblen estar arribant a nosaltres constantment, i nosaltres, en el nostre descuit, suposem que les nostres *idees* d'elles són les mateixes idees»²⁷. A cada sensació li correspon alguna acció cerebral. Perquè es torni a presentar una sensació idèntica, aquesta haurà de passar per segona vegada en un cervell no modificat, cosa que és, estrictament parlant, una impossibilitat fisiològica, de la mateixa manera que és impossible una sensació no modificada, perquè a cada modificació del cervell, per petita que sigui, li ha de correspondre un canvi igual a la sensació que el cervell reté. El nostre estat mental, per tant, mai no és exactament el mateix. «Cap estat mental –escriu James– no pot ser idèntic al que fou abans»²⁸. Cadascun dels pensaments que tenim d'un fet qualsevol és, estrictament parlant, únic i només té una semblança amb els altres pensaments nostres del mateix fet. «En tot moment ens està remodelant l'experiència»²⁹, afirma James. Però, a fi de corroborar aquest punt de vista, hem de recórrer novament a la fisiologia del cervell.

25. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 265.

26. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 185.

27. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 186.

28. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 185.

29. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 188.

5. La continuïtat (*curs*) del pensament

Tots els estats cerebrals, segons W. James, estan determinats parcialment per la naturalesa de la successió passada, de manera que tot estat cerebral present és un registre en el qual es pot llegir tota la història passada del seu propietari. És, doncs, impossible, conclou James, que cap estat cerebral pugui reparèixer idènticament. Però, malgrat que els estats cerebrals no siguin idèntics, existeix una «continuïtat» entre ells gràcies al reconeixement que cada consciència personal fa del seu passat. Aquesta noció de continuïtat és una de les característiques més importants de la seva psicologia.

Allò *continu*, diu James, només ho puc definir dient que és «quelcom sense trencament, sense divisió o sense fenecura»³⁰. El fet que cada consciència personal senti el pensament com quelcom contigu significa dues coses:

- a) que encara que hi hagi un espai de temps, després d'ell la consciència se sent com si estigués unida a la consciència que la va precedir, com si fos una altra part del mateix jo;
- b) que els canvis d'un moment a l'altre en la consciència mai no són absolutament abruptes³¹.

Per tant, la consciència té com una doble experiència: la d'una *discontinuïtat* entre les seves experiències i, al mateix temps, la d'una *continuïtat* entre elles. El que podríem considerar com les diverses parts de la seva experiència, en realitat, està connectat internament perquè esdevé un conjunt de parts d'un mateix tot comú. A aquest tot comú, James li dóna el nom de «jo mateix, jo»³².

Aquesta continuïtat del jo és quelcom que el tall del temps no pot trencar en dos i és l'explicació de per què un pensament present pot seguir considerant-se a si mateix com a *continu* amb certes parts elegides del passat. D'aquesta manera, la consciència no apareix davant de si mateixa trossejada sinó *contínua*; no tant en el sentit d'una *cadena* o *successió* com en el sentit d'un *corrent*. Les metàfores «cadena» o «successió», segons James, no la descriuen tan apropiadament com la metàfora «corrent» (*stream* o *flow*). Per això l'anomenarà «el curs del pensament», de la consciència o de la vida subjectiva³³.

Les coses, diu James, són diverses i discontinües; passen davant nostre en una successió o una cadena. Però les seves anades i vingudes i els seus contrastos no trenquen el «curs» del pensament que les pensa i tampoc no trenquen el temps i l'espai en què es desenvolupen. La transició entre el pensament d'un objecte i el pensament d'un altre no és, segons James, un trencament en el pensament, com tampoc no ho és en el bambú (una altra metàfora), la juntura entre els diversos espais; ben al contrari, és una part

30. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 190.

31. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 191.

32. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 191.

33. *El curs del pensament* és el títol que James va donar al capítol IX dels *Principios de psicología*.

de la consciència com la juntura és una part del bambú. Quanensem, sentim que els nostres jos corporals són l'assentament del pensament. I perquè el pensament sigui el nostre pensament, ha d'estar impregnat en totes les seves parts d'aquella *tebiesa i íntimat* que el caracteritzen com a nostre. De manera que, sigui quin sigui el contingut de l'*ego*, els humans el sentim habitualment amb tota la resta, i ha de formar un lligam entre totes les coses de les quals successivament ens anem adonant³⁴.

Les coses s'ajunten en el pensament, sigui quina sigui la relació en què apareixen respecte del pensament; pensar en elles és pensar-hi conjuntament, encara que el resultat del judici digui que no són de la mateixa classe. Aquest tipus de síntesi subjectiva, essencial al pensament com a tal, no s'ha de confondre amb la síntesi objectiva o la unió coneguda entre les coses. La síntesi subjectiva participa en la mera existència del pensament. Fins i tot un món veritablement desconnectat no podria ser conegut com a tal llevat que hom unís temporalment les seves parts en l'objecte d'algun dels pols de consciència. Així, doncs, el sentit d'identitat personal no és aquesta forma merament sintètica, que és essencial a tot acte de pensar, sinó el sentit d'una semblança percebut pel pensament i el predicat sobre les coses en què hom pensa. El pensament no solament pensa ambdues coses, sinó que pensa que són idèntiques³⁵.

L'única cosa que cal determinar a continuació és la consciència que té el jo en la ment quan considera el jo present com el mateix que un dels jos passats que té en la ment.

6. La identitat personal

Els jos comparats, passats i presents són els mateixos en la mesura que són els mateixos, afirma James³⁶; és a dir, quan no es percep ni la semblança ni la continuïtat desapareix també el sentit d'identitat personal. La semblança entre les parts d'un *continuum* de sensacions experimentat juntament amb coses completament diferents en tots els altres sentits, constitueix el que James anomena «la identitat personal» real i verificable que sentim³⁷. Malgrat que les seves parts difereixin, estan entramades de tal manera que, si desapareix un dels seus modes d'unió, s'esfuma el sentit d'unitat. Si un bon dia un individu es desperta essent incapaç de recordar cap de les seves experiències passades, *sent* i *diu* que és una persona canviada. Desconeix el seu jo anterior i no identifica la seva vida present amb res provinent del passat. Aquests casos no són rars en la patologia de la ment³⁸.

És un fet evident de consciència que allò que en realitat s'esdevé és una transmissió com la que acabem de mencionar. Cada pol de consciència cognoscitiva, cada *pensament* mor i és substituït

34. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 194.

35. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 264.

36. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 266.

37. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 267.

38. Comenta G. W. Alley que els problemes somàtics de James el van conduir a l'estudi de la psicologia, i la seva *problematika* personal amb les relacions de la ment i el seu cos subratllen totes les seves especulacions filosòfiques (G. W. ALLEY, *William James*, o.c., p. 5). Aquest comentari de G. W. Alley el podem trobar confirmat en una altra obra del mateix W. JAMES: *Les varietats de l'experiència religiosa*, Barcelona 1985 (trad. de M. Mirabent). La primera conferència d'aquesta obra de James porta el títol *Religió i Neurologia*.

per un altre. Aquest altre, entre les coses que coneix, coneix el seu propi predecessor, el qual saluda dient-li: «Tu ets meu, i part de mi mateix, del mateix jo»³⁹. Cada pensament posterior coneix i inclou d'aquesta manera els pensaments que han existit anteriorment, per la qual cosa esdevé el receptacle final de tot el que contenen o posseeixen; o sia, que cada *pensament* neix com a propietari i mor posseït, bo i transmetent al seu propietari posterior tot el que ha realitzat com a jo propi.

Aquest «pas», segons el qual el pensament que neix s'apropia immediatament del pensament expirant i l'adopta, és el fonament de l'apropiació de la major part dels constituents més remots del jo. Qui és propietari de l'últim jo és propietari del jo que precedeix l'últim, pel fet que allò que posseeix el posseïdor posseeix allò posseït. És impossible, creu James, de trobar alguna característica verificable en el camp de la identitat personal que no estigui inclosa en aquest esbós que acabem de mencionar. És impossible d'imaginar com algun tipus no fenomenal d'*arxiago*, si es trobés en aquesta situació, podria conformar les coses per obtenir un altre resultat o bé com podria ser conegut en el temps per algun altre fruit que no fos precisament aquesta producció d'un corrent de consciència. L'únic punt que no queda gaire clar és l'acte d'apropiació en si⁴⁰.

En l'explicació de James, la unitat al bell mig de la qual el *pensament* vincula els fets passats individuals, entre si i amb si mateixos, no existeix fins que el pensament es troba amb aquests fets. La pregunta és la següent: com ho podem explicar, llevat que el *pensament* tingui una identitat substancial amb un amo anterior i no pas una simple continuïtat i una semblança, com en l'explicació que James dóna, sinó una unitat real?

L'agent apropiador i desconexedor és el *pensament*, que és un vehicle d'elecció i de cognició. I entre les eleccions que fa figuren les apropiacions o repudis d'allò «propi» seu. Però el *pensament*, a parer de James, mai no és un objecte en les seves pròpies mans, mai no s'apropia de si mateix ni es desconex a si mateix. Per consegüent, les seves apropiacions no són tant de si mateix com de la porció més íntimament sentida del seu objecte present, el cos, i dels ajustaments centrals que acompanyen en el cap l'acte de pensar; aquests ajustaments són precisament el vertader nucli de la nostra identitat personal, i llur existència real, percebuda com un fet incommovible present, és el que ens fa dir: «tan cert com que jo existeixo, aquests fets passats formaren part de mi mateix»⁴¹. Aquesta consciència, com a fet psicològic, pot ser plenament descrita sense necessitat de suposar cap altre agent, llevat d'una successió de pensaments passatgers, dotats amb les funcions d'apropiació i de rebuig⁴².

39. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 270.

40. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 270.

41. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 271.

42. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 272.

La unitat, la identitat, la individualitat i la immaterialitat que apareixen en la vida psíquica s'expliquen, d'aquesta manera, exclusivament com a fets temporals i fenomenals, sense necessitat d'establir cap referència a un agent més simple o substancial que el *pensament* o la «secció actual» del corrent⁴³. Ara bé, cap fenomen no existiria si no existís quelcom més que el fenomen. Pel que fa a això, argumenta James, hem d'admetre certament que hi ha quelcom més que la simple coexistència del pas d'un *pensament* amb el pas d'un estat cerebral; ara bé, al psicòleg no li cal ser metafísic, de cap manera; ja en té prou amb els fenòmens. I el *pensament* que passa és, en si mateix, l'únic *pensador* verificable, i la seva connexió empírica amb el procés cerebral és l'única llei coneguda⁴⁴.

Per a James, el sentit de la nostra pròpia identitat personal és exactament igual que qualsevol altra percepció nostra de semblança entre fenòmens. Es tracta, doncs, d'una conclusió fonamentada «en la semblança d'un aspecte fonamental, o en la continuïtat davant la ment, dels fenòmens comparats»⁴⁵.

7. Crítiques a les explicacions substancialistes, associacionistes i transcendentalistes

Sembla que la descripció que fa James de la pertinença comuna dels diversos jos com una pertinença comuna que és merament representada hagi deixat sense resposta la qüestió plantejada. Ja que el sentit comú insisteix que la unitat de tots els jos no solament és una simple aparença de similitud o continuïtat, determinada després del fet, sinó que aquesta unitat comporta una pertinença real a un propietari real, una entitat espiritual pura d'una certa mena. La relació amb aquesta entitat és el que fa que els constituents del jo es mantinguin units, tal com aquests ho fan amb el pensament. I, d'aquesta forma, emfasitza el sentit comú, hi ha d'haver un propietari real en el cas dels jos, ja que, si no fos per això, la seva creació en el si d'una «consciència personal» mai no hauria existit⁴⁶. Segons W. James, l'*ànima* dels metafísics i l'*ego transcendental* de la filosofia kantiana no són altra cosa que intents per satisfer aquesta demanda insistent del sentit comú.

El concepte d'ànima sembla que ens calgui per a expressar els fenòmens subjectius de la consciència, ja que amb aquest concepte s'obté un significat de quelcom que sempre està darrere el pensament actual, és a dir, un altre tipus de substància que existeix en un pla no fenomenal. De fet, diu James, en general, passa el mateix amb el terme «ànima» que amb el terme «substància». Dir que els fenòmens s'insereixen en una substància equival a expressar que l'existència dels fenòmens no és la veritat total. Cap feno-

43. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 274.

44. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 275.

45. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 266.

46. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 268.

men no existiria, en efecte, si no existís quelcom més que el mateix fenomen. ¿Contestem, però, es demana el mateix James, la pregunta què és això *de més*, quan diem que allò que afecta l'estat cerebral és una ànima? Aquest tipus *de més*, segons James, no explica res⁴⁷.

Per tant, continua James, la seva conclusió final sobre l'ànima substancial és que no explica res ni garanteix res. Els seus pensaments successius són les úniques coses que la poden intel·ligir i verificar, i tot el que podem demanar a la psicologia des d'un punt de vista empíric és que determini les correlacions d'aquests pensaments amb els processos cerebrals⁴⁸. Ara bé, James no estableix en absolut, a partir d'aquest raonament, la inexistència de l'ànima; simplement es limita a dir que aquesta és irrellevant pel que fa a la ciència.

Respecte de les teories associacionistes, James analitza amb cura el que hi diu John Mill⁴⁹, i afirma que les concessions que fa aquest autor són la desfeta definitiva de la descripció associacionista de la consciència del jo. En efecte, argumenta James, la forma en què el nostre *pensament* present s'apropia del passat és una forma real, com a mínim, mentre un altre propietari no se l'apropiï d'una manera encara més real i sempre que el *pensament* no tingui raons per a repudiar-lo que no siguin més poderoses que aquelles que menen a la seva apropiació. Però mai no es presentarà cap altre propietari reclamant el meu passat; i les raons que percebo en apoderar-me'n són de més pes que les que percebo pel fet de desconèixer-lo. D'aquesta manera, el meu *pensament* present s'erigeix en la plenitud de la propietat de la successió dels meus jos passats; és propietari, no solament *de facto* sinó *de iure*, és el propietari més real que hi pugui haver, sense necessitat de recórrer a la suposició d'algun «vinde inexplicable», sinó de manera perfectament verificable i totalment fenomenal⁵⁰.

Pel que fa a la posició transcendentalista, representada per Kant, James afirma que el nostre pensament no està compost de parts, com afirmaria Kant, per molt complexos que siguin els seus objectes. En ell no hi ha un caos original múltiple que hagi de ser reduït a l'ordre. El coneixement ha de tenir, certament, un vehicle, el qual, es digui com es digui, ha de *conèixer*. Aleshores, el millor subjecte gramatical per al verb *conèixer* hauria de ser aquell les propietats del qual permetessin deduir el coneixement. I, posat cas de no trobar aquest subjecte, el millor seria aquell que tingués les menors ambigüitats i el nom menys presumptuós. El terme *pensament*, proposat per James, és el principi mitjançant el qual allò múltiple és conegut simultàniament⁵¹. Com a conclusió de les aportacions de l'escola transcendentalista, James afirma que la psicologia no hi té res a aprendre i es manté en la seva proposició sobre l'ego com a *curs de pensament*.

47. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., pp. 274 i ss.

48. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 278.

49. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., pp. 283 i ss.

50. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 286.

51. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 289.

8. La consciència com a «funció»

L'opinió de James sobre la consciència del jo s'ha de classificar a part, segons ell mateix manifesta, perquè incorpora elements de les tres escoles anteriorment esmentades: la substancialista, l'associacionista i la transcendentalista.

James resumeix la seva posició dient que la personalitat implica la presència incessant de dos elements, o sia, una persona objectiva, que sigui, d'una banda, coneguda per un pensament subjectiu passatger i, de l'altra, reconeguda com a contínua en el temps⁵². La consciència del jo implica un *curs de pensament*, cadascuna de les parts del qual pot, com a «jo»: primer, recordar els jos que hi hagué abans i conèixer coses que ells van conèixer; i, segon, destacar-ne i cuidar-ne principalíssimament alguns com a «meu» i apropiiar-se'n la resta. El nucli del «meu» és sempre l'existència corporal sentida com a present en aquest moment. Qualsevol sensació passada recordada que s'assembla a aquesta sensació present es considera pertanyent al mateix «meu». Totes les altres coses que es perceben com a *associades* a aquesta sensació es consideren part d'aquesta *experiència* del «meu», entre les quals n'hi ha algunes que són considerades en si com a constituents del «meu» en sentit més ampli⁵³.

Aquest «meu» és un agregat empíric de coses conegudes objectivament. El *jo* que les coneix, però, no pot ser un agregat; ni tampoc pot ser considerat, per motius psicològics, ni una entitat metafísica que no canvia (com l'ànima) ni un principi (com l'*ego pur*) «fora del temps». És un *pensament* que en tot moment és diferent d'aquell pensament de l'últim moment, però *apropiador* d'aquest darrer moment, juntament amb tot allò que en aquest darrer moment va anomenar com a *seu*. Tots els fets experimentals troben el seu lloc en aquesta descripció, sense el destorb de cap hipòtesi, llevat de l'existència de pensaments o d'estats mentals que passen. El mateix cervell pot servir a molts jos conscients, que s'alternen i coexisteixen; ara bé, quines modificacions en la seva acció o quines condicions ultracerebrals poden intervenir-hi, són interrogants que no poden ser contestats⁵⁴.

La ciència natural de la psicologia ha de ser considerada, segons James, únicament com una simple fórmula *funcional*, en sentit matemàtic. Parlar de psicologia com una ciència natural no significa, de cap manera, trobar-se sobre una base finalment sòlida sinó justament tot al contrari: una psicologia particularment fràgil⁵⁵. Si el pensament passatger és allò existent, directament comprovable, de l'ésser del qual cap escola no ha dubtat, aleshores aquest pensament és el mateix pensador, i a la psicologia no li cal buscar més enllà. L'única unitat de què es pot parlar en el *corrent*

52. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 295.

53. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 318.

54. W. JAMES, *Principios de Psicología*, o.c., p. 319.

55. G. W. ALLEY, *William James*, o.c., p. 22.

de consciència és aquella per a la qual el pensament «difereix en tot moment del que aprecia en un moment anterior, i se l'apropia juntament amb tot allò que aquest últim anomena seu»⁵⁶.

Aquesta visió dels *Principis de psicologia* pot ser completada per dos articles que James va escriure sobre aquest tema i que A. Estany menciona en el seu estudi⁵⁷. James considera els fenòmens de la vida mental no com a funcions sinó com a entitats. En el primer article, *Does consciousness exist?*, James suggereix, fins i tot, abandonar el terme *consciència* ja que significa «només denegar que la paraula sosté una entitat» i afirmar «que sosté una funció». James substitueix *consciència* per *pura experiència*, la qual és feta només del que apareix, bo i evitant d'aquesta manera el dualisme entre «cosa» i «pensament», puix que «les coses en concret són fetes de la mateixa matèria que el pensament»⁵⁸.

James nega, d'altra banda, que les sensacions, les imatges i les idees siguin elements *discrets*, la qual cosa constituiria una visió atomista de la vida mental. Al seu lloc en proposa una visió contínua, amb la qual cosa la consciència seria un *stream* o *flow*, un procés, no una entitat.

9. Recepció i influències de la psicologia de Williams James

La psicologia de James fou una alternativa a l'estructuralisme de Wundt, Külpe i Titchener, però en el conjunt de la història de la psicologia va quedar reduïda com a alternativa a l'estructuralisme, essent el conductisme el que es va imposar com a paradigma predominant. En certa forma, un dels sistemes que hagués suposat la continuïtat de la «vida» de la consciència, per utilitzar l'expressió d'A. Estany⁵⁹, podria haver estat el funcionalisme de James, encara que l'hagués concebuda d'una altra manera que James. La continuïtat que demana A. Estany ha existit i, fins i tot, és anterior al mateix James; ara bé, no pas en forma de sistema.

El conductisme es va imposar en psicologia, com el positivisme lògic en la teoria de la ciència i en l'anàlisi del llenguatge, per motius que són més fàcilment comprensibles des que Th. Kuhn va publicar *L'estructura de les revolucions científiques*. Els corrents de pensament o les revolucions científiques s'imposen per una multiplicitat de factors, dels quals els científics no són els únics ni de vegades els més importants. Qui no s'acull als paradigmes dominants queda exclòs, *de facto*, de les idees dominants de la ciència. Això és el que li va passar, potser, a James, si fem cas de l'escaient comentari que fa G.W. Alley. «En 1878, escriu Alley, el terme *subjectivitat* havia esdevingut un terme d'oprobri en la psicologia fisiològica». James va publicar un assaig intítulat *Algunes consideracions sobre el mètode subjectiu*, que fou publicat pel seu amic Renouvier dins *Critique Philosophique*. En aquest assaig James afirmava el següent: «*The*

56. Citat per G. REALE i D. ANTISERI, *Historia del pensamiento filosófico y científico*, trad. per J. Andrés Iglesias, Barcelona 1998, pp. 441 i ss.

57. W. JAMES, *Vida, muerte y resurrección de la conciencia*, o.c., pp. 200 i ss.

58. G. W. ALLEY, *William James*, o.c., p. 31. Aquest punt de vista seria molt pròxim a Berkeley.

59. A. ESTANY, *Vida, muerte y resurrección de la conciencia*, o.c., p. 202.

*whole theory of different local habitations in the brain for different classes of ideas with fibres concerning the localities together – so that when one locality is excited the excitement may travel along the fibres and waken up the other locality – this whole theory, I say, was originally derived from our introspective knowledge of the way in which our feelings awaken each other*⁶⁰.

Els paradigmes dominants de la ciència, però, no són els únics existents, i el destí d'una teoria científica no sempre es troba en l'àmbit en el qual s'ha iniciat. En altres àmbits diferents dels de la psicologia científica (naturalitzada), s'ha fet ressò del pensament de James; el seu principi de complementarietat entre la ment i el cervell s'ha mostrat d'una gran fecunditat en la física i, en la filosofia reflexiva francesa, s'ha fet també ressò de la seva concepció de la funcionalitat de la consciència. «La psicologia de James, començada per Alley, ha constituït, en el segle XX, una forta influència en la filosofia més que durant la seva vida»⁶¹.

Moltes contribucions a la psicologia fisiològica foren reconegudes i apreciades primerament a França, tal com indica Alley⁶², on foren publicades en forma de traduccions a l'obra *Critique Philosophique*. Aquests assaigs inicials són també importants perquè van conduir James a la seva descoberta més important, el corrent de consciència, per la qual esdevingué conegut mundialment després de la publicació dels *Principis de psicologia* l'any 1890. El psicòleg alemany Franz Brentano havia comparat la consciència amb un corrent, però la descoberta era de James.

Fou a Europa, per tant, on James primerament fou apreciat. És difícil dir exactament quan va començar aquesta redescoberta, però alguns estudis⁶³ l'assenyalen com el precursor de la fenomenologia de Husserl i de l'existencialisme de Heidegger. De fet, Brentano fou el mestre de Husserl i el mateix Husserl va escriure en 1900 que havia llegit els *Principis de psicologia*⁶⁴. Dues citacions de Wilshire ens ajudaran a comprendre aquestes afirmacions:

«The central thesis of phenomenology, escriu Wilshire, is that the world is comprehensible only in terms of its modes of appearance to mind, and that mind cannot be conceived independently of the world which appears to it. Hence, despite Edmund Husserl's aversion to the word metaphysics, the phenomenological thesis generates implications concerning the structure of reality, and must be considered an outgrowth in the broadest sense of Kant's new metaphysics of experience. It is not that the world exists only in the mind, but that the world can be specified only in terms of what it appears to the mind. Hence, as well, the phenomenological thesis generates a philosophy of mind. Truths about the relationship are necessary and nonempirical and the discipline which discovers them is a nonempirical one. Mind cannot be independently of the world which appears to it. Any phenomenological psychology derives from this fundamental philosophical background»⁶⁵. I, a més:

60. G. W. ALLEY, *William James*, o.c., pp. 11 i ss.

61. G. W. ALLEY, *William James*, o.c., p. 45.

62. G. W. ALLEY, *William James*, o.c., p. 20.

63. Alley cita tres dels estudis que ell considera més importants: H. LINSCHOTTEN, *On the Way toward a Phenomenological Psychology: The Psychology of William James*, 1968; dins WILSHIRE, *William James and Phenomenology: A Study of the «Principles of Psychology»*, 1968; J. WILD, *The Radical Empiricism of William James*, 1969.

64. «Although I was able to read only a few things and too little of James's Psychology, it brought some lightning flashes. I saw how a courageous and original man did not let himself be shackled by any tradition but endeavored actively to hold on to and describe what he saw. This influence was not unimportant to me». Citat per G. W. ALLEY, *William James* o.c., p. 42.

«The central thesis of a phenomenological psychology is that mind and thoughts cannot be conceived independently of the world which appears to mind, and that this phenomenal world can be conceived only through a philosophical investigation of the world's own structures as revealed to mind»⁶⁶.

Els comentaris de Wilshire es veuen clarament reflectits en la influència potser més important de la psicologia de William James, que es troba segurament en alguns representants de la filosofia reflexiva francesa, tal com ja hem indicat, de manera especial en Jean Nabert i Paul Ricoeur.

Per a Jean Nabert, la consciència no és una facultat, sinó una «funció», és a dir, una llei en la qual la reflexió cospa un mateix acte de consciència i prohibeix fer-lo reposar en un ésser que es deixaria separar de les activitats que aconsegueix. Segons Nabert, el que hi ha són *foyers* de la reflexió. I, si és veritat que la reflexió és sempre un esforç de la consciència per comprendre's, també és cert que a cadascun d'aquests *foyers* correspon un subjecte que no preexisteix tant a la reflexió com quan és definit i constituït per ella. Per a Nabert, el subjecte no és ni una part del món ni una substància metafísica sinó un «nucli de relacions». El «jo penso» designa l'acte coordinador d'operacions múltiples, l'acte per excel·lència del pensament unificador que domina la dispersió temporal i la discontinuïtat dels judicis⁶⁷. Nabert cita estudis de James en la seva primera obra important, *L'experiència interior de la llibertat*, publicada l'any 1923. En aquesta obra Nabert reclama que, si el pensament ha de poder suportar a la vegada el *rol* d'un subjecte de l'acció i el d'un subjecte del coneixement, cal que accepti de confrontar la seva activitat amb la mateixa causalitat psicològica. Entre el jo empíric del psicòleg i el subjecte transcendental que manifesta la teoria del saber, sembla que no hi hagi lloc per a una consciència constructora de llibertat. La llibertat, per a Nabert, no pot ser definida d'una manera especulativa, d'una vegada per totes, ni pot ser objecte d'una intuïció que ens dispensaria a l'hora de cercar-la en la vida psicològica. La llibertat no és res en si sinó un caràcter de la vida psicològica⁶⁸.

Paul Ricoeur en la seva tesi doctoral intitolada *Le volontaire et l'involontaire*, publicada en 1950, segueix el plantejament que havia iniciat Jean Nabert. La filosofia de la voluntat és una filosofia de la llibertat i de l'acció. Una fenomenologia de la voluntat impedeix tota pretensió d'interpretar la consciència com a «creadora», ja que la bipolaritat de la seva condició, voluntari/involuntari, sembla irreductible. Aquesta reciprocitat del voluntari i de l'involuntari il·lustra la modalitat pròpiament humana de la llibertat: tota llibertat humana és una «independència dependent», una iniciativa receptora⁶⁹. Ricoeur també cita estudis de James en la seva tesi doctoral anteriorment esmentada.

65. Citat en G. W. ALLEY, *William James* o.c., p. 42.

66. *Ibid.*, p. 43.

67. Vegeu J. HEREU, *El mal com a problema filosòfic*, Barcelona 1993, p. 37 i ss.

68. *Ibid.*, p. 48.

10. La filosofia de William James

William James es va ocupar sobretot de qüestions psicològiques, però també va abordar en el seus escrits qüestions filosòfiques. Les seves concepcions filosòfiques ens han arribat amb el nom de pragmatisme. Aquest terme, però, no és originari de James, sinó que el va manllevar de Ch. S. Peirce, el qual ja l'havia encunyat una vintena d'anys abans en un article intítulat «*How Make Our Ideas Clear*». En aquest article, Peirce no pretenia instaurar una teoria de la veritat sinó un mètode d'utilització del llenguatge per a evitar ambigüitats⁷⁰. El terme pragmatisme, de fet, té una gamma molt àmplia de significacions. Arthur O. Lovejoy, l'any 1908, ja n'havia classificat fins a tretze tipus diferents⁷¹. I Ferrater Mora ens adverteix que la caracterització de la filosofia de James com a *pragmatisme* és justa sempre que no sigui exclusiva⁷².

El pragmatisme, afirma James, representa una actitud molt corrent en filosofia, l'actitud empirista, però la representa en la meua opinió d'una forma més radical i menys criticable que en el passat. Un pragmatista fuig de l'abstracció de les solucions verbalistes, de les males raons *a priori* dels principis fixos, dels sistemes tancats i dels falsos absoluts. Aspira a la concreció i a l'adequació, als fets, a l'acció i a la força. Això significa que fa prevaler una actitud empirista contra una actitud racionalista, la llibertat i la possibilitat contra el dogma, l'artifici i la pretensió d'una veritat definitiva. El pragmatisme no es declara a favor d'un resultat en particular. No és més que un *mètode* per a obtenir claredat en les idees que posseïm sobre els objectes. Altrament, tot el que podem conèixer, només ho podem fer a través de l'experiència.

Quan James parla de «mètode», però, no li dona segurament el mateix sentit que li donaven els conductistes. Si el conductisme significa el privilegi del «mètode», tal com es va dir a classe, fins al punt d'acceptar només allò que el mètode ens pugui proporcionar o d'arribar fins on el mètode ens pugui indicar, encara no hem dit gran cosa; perquè el problema és *què* entenem per «mètode» i quin abast li donem. Si sotmetem la realitat al mètode, tindrem un coneixement científic de la realitat, puix que només considerarem real allò conegut científicament sia en sentit racionalista sia en sentit empirista. Per consegüent, el positivisme és hereu del racionalisme: l'únic que canvia, justament, és l'ús del mètode. Si considerem la realitat més rica i complexa del que ens pugui oferir l'explicació científica, no sotmetem la realitat al mètode, sinó que considerarem que allò real transcendeix el mètode utilitzat i que, per tant, el mètode no serà reductor de la realitat sinó un «camí» (aquest és el sentit etimològic del terme) que ens conduirà més enllà d'ell mateix. Entre un plantejament i l'altre, cal escollir i veure quin ens dona una millor comprensió de la realitat.

69. *Ibid.*, pp. 122 i ss.

70. G. W. ALLEY, *William James*, o.c., p. 24.

71. G. REALE i D. ANTISERI, *Historia del pensamiento filosófico y científico*, o.c., p. 433.

72. J. FERRATER MORA, *Diccionario de Filosofía*, o.c., p. 1780.

La filosofia radicalment empirista de James, comenta Ferrater Mora, és com una «filosofia de mosaic»⁷³, la qual cosa la converteix en una filosofia radicalment pluralista. Les coses estan les unes «amb» les altres de maneres molt distintes, però «res no inclou totes les coses», per la qual cosa el terme «i» es troba darrere de cada enunciat. Les idees –que són part de la nostra experiència– es converteixen en vertaderes en la mesura que ens ajuden a obtenir una relació satisfactòria amb les altres parts de la nostra experiència, resumint-les per mitjà d'esquemes conceptuals. Una idea és vertadera quan ens permet avançar i ens porta d'una part a l'altra de la nostra experiència, enllaçant les coses d'una manera satisfactòria, actuant amb seguretat, simplificant i economitzant esforços.

Una filosofia pluralista comporta, a la vegada, una tendència indeterminista. James preferia, en efecte, la realitat concreta en la seva rica diversitat a una realitat abstracta i simplificada, perquè deixa més espai per a l'oportunitat i l'indeterminisme. «L'indeterminisme, escriu James, admet que les possibilitats puguin ser més que les realitats, i que coses encara no revelades al nostre coneixement puguin realment en elles mateixes ser ambigües [...]. L'indeterminisme nega que el món sigui una unitat *sòlida* de fet. Diu que hi ha un cert pluralisme últim en ell; i, dient això, corrobora la nostra visió no sofisticada de les coses. Per a aquest punt de vista, les realitats semblen surar en un mar obert de possibilitats des del qual són escollides; i, en *algun lloc*, diu l'indeterminisme, aquestes possibilitats existeixen i formen part de la veritat»⁷⁴.

A un dels seus comentaristes, H. Linschoten, no li sap greu aquesta manca de consistència de sistema, sinó que més aviat ho considera una virtut. James va veure que era possible una concepció no sistemàtica o racional de tota la realitat, ja que és massa àmplia, i l'experiència humana, massa limitada. Un sistema, per a Linschoten, ha de ser un sistema tancat. I el món, més que un *universum*, és un *multiversum*. Cap sistema no es pot reduir a un sol principi⁷⁵. La filosofia de James rebutja el tipus de realitat exemplificat en el que ell anomenava *block-universe*. És possible que l'univers sigui una realitat única i compacta. Però també és possible que no ho sigui. «En aquesta última possibilitat, escriu James, insisteixo jo»⁷⁶.

73. J. FERRATER MORA, *Diccionario de Filosofía*, o.c., pp. 1781 i ss.

74. Citat per G. W. ALLEY, *William James*, o.c., pp. 14s.

75. G. W. ALLEY, *William James*, o.c., pp. 43s.

76. Citat per J. FERRATER MORA, *Diccionario de Filosofía*, o.c., p. 1782.